

len személyességgel megragadhatók. Néha elérkezik ugyan egy-egy kegyelmi pillanat, például: „Egyenesedj föl lassan, megközelítőleg úgy, ahogy a fű nő. És én nem tudom megtenni, pedig annyit figyeltem.” Az emberi méltóság e metaforikus megidézése – talán némileg szabad asszociációval – akár a HEGYI BESZÉD szavait is eszünkbe juttathatja: „*ha pedig a mezőnek fűvel... így ruházza az Isten; nem sokkal inkább-tetekel, ti kicsinyhitűek?*”. Kár, hogy a bőbeszédű keresésben kevésszer történik, történhet meg, hogy bibliaidézgetés helyett valóban bibliai súlyt nyernek a szavak. Sajnos jellemző a szöveg ingadozó minőségére, hogy ezek a szavak kevésbé ihletett, prédikáló mondatok közé ágyazódnak: bár talán hasonlóról kíván szólni, pontosan ilyen, amit közvetlenül előtte olvasunk: „*Előbbre kéne jutni, rájönni valamire, s attól kezdve már úgy élni!*”

„Hiányzik a képességem, hogy mélységeket és magasságokat megmutassak” – vallja az ÁLMOK ÉS FÉLELMEK főszereplője. Mondhatnánk, hogy korunk nem kedvez a mélységeknek és magasságoknak, de új meg új nekifutással, érintőleges próbálkozással még csak a mélység és magasság hiányát sem lehet meggyőzően ábrázolni. Arra vannak az irodalomnak más eszközei (ha csak a címben megidézett Krúdy szelíden gyilkos iróniájára gondolunk). A bibliai felhangokkal ábrázolni próbált szeretetnek azonban – mint ahogy ott olvassuk – éppenséggel „*szélessége, hosszúsága, mélysége és magassága*” van (EF 3,18–19).

Tóth Sára

A SZOVJET ÉLET ENCIKLOPÉDIÁJA

Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág. 1918–1956. I–III.*

Fordította Soproni András

Európa, 1993. 693, 732, 657 oldal, 2500 Ft

Belinszkij az orosz élet enciklopédiájának nevezte egykor Puskin ANYEGIN-jét. Most a szovjet élet enciklopédiáját forgathatjuk. Nem-

igen lehet higgadtan olvasni, ahogy megírni sem lehetett higgadtan.

Műfaja nem határolható be pontosan: a szerző adta alcím – *szépirodalmi tanulmánykísérlet* – szokatlannak is tűnhet. A szépíró itt látszólag háttérbe szorul a mű non-fiction, nem kitalált jellege mögött. A teljes igazság kimondásának, egy tragikus és Szolzsenyicin előtt kellően nem föltárt korszak igaz megvilágításának igénye uralkodik: a szerző által is megélt, megtapasztalt, szögesdrót sövényvel elzárt világ rajza. A félmúlt szembesítése a jelennel. Bár bőségesen tartalmaz önmagára vonatkozó részeket, mégsem öncéletrajz. De nem is szociográfia, noha ezzel a műfajjal rokonítható leginkább. Étkai célzatossága – mint Szolzsenyicin oly sok művében – Tolsztojt idézi. A mindent kimondás belső igénye és nem utolsósorban a kimondani tudás határozza meg művészi erejét. Az elkövetkező nemzedékeknek nyilván mást nyújt, mint nekünk, kik valamely módon átértük ezt a korszakot: remélhetően a soha vissza nem térő múlt dokumentumaként olvassák majd.

Keletkezésének körülményei nem kevésbé szokatlanok. Egyetlen szerző monumentális munkája, s valóban ércnél maradandóbb. Gondolhatunk itt arra a (Gorbacsov sugallta) emlékműre, a MEMORIAL-ra, mely az 1937-es terrorhullám áldozatainak mementója lett volna. De csak az övék: a kommunizmus nevében meggyilkolt kommunistáké. Szigorúan hierarchikus szocreál kolosszus, mely csupán az Eszme (a Téveseszme) áldozatait fogadta volna magába. De a forradalom nem csak saját gyermekeit falta föl. A Szolzsenyicin által emelt emlékmű mindenkit befogad: nem szabályos alakra formált márvány, hanem rusztikus kő (olyanféle, mint amelyet Angyal István képzelt el minálunk) mindazoknak, akik a történelmi szükségszerűségnek nevezett folyamatos tömegirtás áldozatai lettek.

Elgondolkodtató, hogy a térben és időben összehasonlíthatatlanul kisebb magyar Gulag rendszeres föltárása miért nem valósult meg mindmáig, öt évvel a diktatúra bukása után, vesztélytelenül. A szerzőre nem hazájából való kiebrudalás várt volna: munkáját rendezett, legális körülmények között végezhetette volna, a szemtanúk sem életükkel játszottak volna, a gépírónőnek sem kellett volna (részben ön-

vádból, részben a belügyi szervektől való megalapozott félelemből) öngyilkosnak lennie, s ha netán (ami, miként a tapasztalat bizonyítja, elképzelhető) a levéltári források nem is állottak volna teljes egészükben rendelkezésre, mégis lett volna, lenne elegendő adat.

Szívszorítóan ismerős a GULAG SZIGETVILÁG-ban sok minden: a letartóztatás, a vizsgálat, a börtönök. S mégis: nem csupán a méretek mások. Recsket avagy a Hortobágyot nemigen lehet Kolimához avagy Szibériához mérni, s nem csupán azért, mert amazok több Magyarországnyi kiterjedésűek. A könyvet olvasva nem lehet nem gondolni az ötvenes évek sajtójának állandóan ismételt mondatára, miszerint a szovjet valóság felülmúlja legmerészebb elképzeléseinket is.

Szolzszenyicin számára az egyetlen viszonyítási alap a cárizmus (igazán nem civilizált humanizmusáról híres) büntetés-végrehajtási rendszere, amely nevetségesen engedékenynek és szervezetlennek tűnik a szovjet rendszer jogszolgáltatásához mérve. (Igazságszolgáltatásról szólni blaszfémia volna.) Tolsztoj FELTÁMADÁS-át újraolvasva csak mosolyogni tudunk az író nagyon is megokolt fölháborodásán afölött, hogy az esküdtszék tagjai felületesen ítélték, s hogy a szibériai táborba tartó foglyok nem mindennap találkozhatnak őket követő hozzátartozóikkal. Hiszen a szovjet rendszerben a koncepciók perek mindennappossá váltak, később már bíróság sem feltétlenül kellett (a hírhedt trojkák, a három tagból álló hóhércsoportok ítélték), az elhurcolt rokonokat sem lehetett többé látni (jó, ha a családtagok megúszták valahogyan): *fortélyos félelem* ülte meg évtizedekre a birodalmat, fűglesztette fel az erkölcsi normákat. Lehet és kell is még vitázni az áldozatok számán, hiszen maga a nagyságrend is vitatott. Nemigen cáfolható viszont az, amire Solzszenyicin többször is kitér: nem akadt olyan család a Szovjetunióban, amely közvetve vagy közvetlenül érintve ne lett volna.

Emlékezni és emlékeztetni: ezt célozza Solzszenyicin monumentális műve. Amikor – a hatvanas éveken – már fölkereshette egyik egykori – Moszkván belüli – táborának helyét, de írni természetesen még nem írhatott róla, arra gondolt, hogy „*azok, akik most az aszfalozott udvarom járkálnak, beszélgetnek – nem-*

igen tudhatják, hogy holtesteken, emlékeinken taposnak...”. S az orgonaszín ködbe burkolódzó városközpont felé tekintve eszébe jut a Kreml, „*ahol a mi amnesziánk várt aláírásra... Mindaz a gonoszság, ami bennünket is fogva tartott, itt összpontosult. Az önhitt város most, a háború után, istenigazában hitelesítette a közmondást: Moszkva nem hisz a könnyeknek!*”

A földre taposott emlékeket magányos archeológusként kiasva rekonstruálja azt a rendszerré terebélyesedett, a maga logikátlan logikájából ideológiát, ideológiájából pedig véres, tömeggyilkos gyakorlatot kovácsoló félelmetes világot, melyet a kincstári hazudozások leple burkolt. A szögesdrótos kerítések lebontása sem könnyű, s a Gulag megírása idején nem is volt véglegesnek tekinthető, de az emlékezésnek gátat szabó, az emberek lelkében húzódo szögesdrótok lebontása még ennél is nehezebb. Az áldozatok rehabilitálása sem egyszerű: a lerombolt erkölcsi normák rehabilitálása jóval nagyobb feladat. Egy olyan világban – s e világ határai messze túlterjedtek az egykori Szovjetunió határain –, ahol – Puskin profetikus szavaival – „*mindenki tirannus, áruló vagy fogoly*”. Nem elég a tényleget föltárni: létrejöttük mechanizmusának megértését is lehetővé kell tenni, s nem utolsósorban azt az erkölcsztorító mechanizmust, mely az emberek lelkébe is behatolt. Annak érdekében, hogy belső erkölcsi törvényeinket semmiféle hatalom a jövőben ne tudja korlátozni, megsemmisíteni. Azt hiszem, ez Solzszenyicin nagy művének alapvető szándéka. Emberi tartásra a legvadabb diktatúra alatt is van mód: írónk igen egyszerű tanácsot ad erre. Nevezetesen: nem részt venni a gáztettekben. Hogy ez az út, ez a magatartás lehetséges volt a Gulag birodalmában, Solzszenyicin több példával is bizonyítja. Maga a tanács nyilvánvalóan tolsztoji ihletésű: Tolsztoj ismert jelszavának, a „*Ne állj ellen a gonosznak erőszakkal*” gondolatának továbbvitele. (Melyet egykor Lenin bírálgatott a gyermek etikai elveknek kijáró megbocsátó gesztussal.)

Solzsenyicin pozíciójában – igaz, ebben a művében talán a legkevésbé – kétségkívül van valami próféta. Miként a Tolsztojében is. Ami veszélyeket is rejthet magában: egyebek között a mindenről egyedüli helyes ítélet látszatát. Solzszenyicinre, Oroszországba törté-

nő visszatérte után, nagyon is áll az ismert mondás: Senki sem lehet próféta a maga hazájában. (Másutt sem könnyen: a hazájában sokak által nyugatos kozmopolitának bélyegzett író Nyugaton hajlamosak nacionalistának tekinteni, nem is alaptalanul, hiszen nyugati szemmel kétséggkívül az.) Az író morális ítéletalkotása azonban századunk olyan kiélezett problémáira keres (s nemritkán talál) érvényes választ, melyekkel a sors – avagy a történelem – szembesítette őt is, nemzedékét is, s valamennyiünket.

Szolzszenyicin e művében minden, csak nem nacionalista. (Az egyik ellene felhozott vád éppen az volt, hogy más népek képviselőiben – még a németekben is – az embert igyekezett meglátni.) Amit tagad: az internacionalizmus aljasul kisajátított és eltorzított jelszava. Meg az „orosz” fogalmának azonosítása a „szovjet”-tel. Amit keres: az, ami táborok és nemzetek fölötti, ami az ember.

Soproni András fordítása összehasonlíthatatlanul jobb, mint az eddigi magyar Szolzszenyicin-műveké; felülmúlja a GULAG-ot elsőként magyarító Szente Imrét. Anélkül, hogy a pár éve megjelent, Végh Antal-féle kalózkiadás krimijébe belebonyolódnánk, szükségesnek látszik, hogy magát a fordítót, Szente Imrét ezzel a kalózkizadással ne azonosítsuk. Hogy figyelembe vegyük: külföldön, elszigetelten, elsőként vállalkozott a GULAG fordítására, olyan időben, amikor a Magyarországon való megjelenés szóba sem jöhetett. S ha nem nyújtott is olyan kiemelkedő teljesítményt, mint KALEVALA-fordításában, az úttörőnek kijáró elismerés őt illeti. A Szolzszenyicin-mű sikeres, élvezhető nyelvű fordítását viszont Soproni Andrásnak köszönhetjük. (És a jó szemű, okos kontrollszerkesztőnek, Páll Ernának.) A fordítás – az orosz eredeti szöveg ismeretében – komoly problémákkal is szembesít. S itt nem is egyes kisebb félrefogásokra, vitatható megoldásokra gondolunk. Például hogy a „szentháromság napja” magyarul valójában egyszerűen *pünkösd*, a pravoszlávok kedvelt ikontípusa nem az *Istenanya*, hanem az *Istenszülő* nevet viseli, hogy I. Miklós cár nyilván nem a dekabristák *felesége*, hanem *feleségeik* kínzását nem látta szükségesnek. Vagy hogy a fordító helyenként mintha kételkedne a szolzszenyicini szöveg

igazságértékében: nyolc évet kapott egy fogoly Tinyinovnak, a neves írónak és irodalomtörténésznek temetésén mondott beszédeért, „*mely szerint az elhunytat halálra üldözték*”. (Egybevetésként Szente Imre egyértelmű fordítása: „*kijelentette, hogy az elhunytat halálba kergették*”.)

Ami elgondolkodtató – s nem írható a fordító rovására –, az a szovjet és magyar életkörülmények, történelmi hagyományok helyenként élesen eltérő jellegéből következik. Lehet vitatkozni azon, hogy mennyire felel meg a fordító által alkalmazott magyar börtönzsargon szavai az orosz eredetinek. Hogy mennyire szerencsés, mondjuk, a „*fygyentovábbító*” terminus. De vajon mit kezd a magyar olvasó a „*blatnoj*” szó „*köztorvényes*” tolmácsolásával? Szolzszenyicin csillapíthatatlan gyűlölettel szól róluk, a blatnojokról, akik nemcsak kiváltságos helyzetben vannak a politikai foglyokhoz képest, hanem a belügyesek, a táborőrök tudtával kínozzák, gyilkolják, kifosztják, megalázzák a politikaiakat. Ez a minden emberségből kivetkőzött tényészet ebben a formájában ez idáig, szerencsére, minálunk ismeretlen: következőképp a szolzszenyicini dühöt a magyar olvasó a körülmények ismeretének híján talán hajlamos egyfajta intellektüel lenézésnek, idegenkedésnek tartani. S ez csupán egy kiragadott példa: számos hasonlótló említhetnénk még. (Jacques Rossi, a szovjet táborokban több évtizedet lehúzó francia származású fogoly külön Gulag-lexikont állított össze a lágerfogalmak magyarázatára: nem véletlenül és egyáltalán nem feleslegesen.) Ismételjük: ezt nem lehet a fordító hibájául felróni, s az sem segített volna – legfeljebb nehezkesebbé tette volna az olvasást –, ha a vonatkozó fogalmak valós, megfelelő helyhez és korhoz kötött értelmezését lábjegyzetek kísérik. Összefüggő, sajátos rendszerről van szó, mely ebben a kiteljesedett formájában mifelénk szerencsére nem valósult meg. Talán egy alapos, a sajátos szovjet körülményeket, a szovjet börtön- és táborvilágot taglaló és a magyar olvasót abban eligazító előszó hidalhatta volna át ezt a problémát.

Amennyire örvendetes, hogy a sikeres fordítás hozzáférhetővé tette a magyar olvasó számára Szolzszenyicin nagy művét, annyira elkeszesztők a szerző szellemiségéhez semmi-

féléképpen nem illeszkedő, annak általában egyenesen ellentmondó jegyzetek. Már az is szóvá tehető, hogy a jegyzetek készítője (vagy készítői: neve, illetve nevük nem derül ki a könyvből) nem a legutolsó (szovjet vagy nyugati) lexikonok alapján állította össze adatait: következésképp az élők sorában található Molotov, Majszkij és mások. A baj azonban nem itt kezdődik. A jegyzetek szerzője – miként egykor mondogatták – elmaradt egypár brosrúrával. Avagy még mindig Csipkerózsika-álmát alussza. Szolzsenyicin szövegének, minősítéseinek mindenesetre a vonatkozó jegyzetek nemcsak hogy nem felelnek meg, de nemritkán szögesen ellentmondanak. Dzerzsinszkijről, a Cseka, a szovjet „szervek” atyjáról elég hosszan emlékezik meg Szolzsenyicin, mondani sem kell, hogy nem éppen pozitív képet festve róla. Ugyanakkor a vonatkozó jegyzet mintha az ötvenes években íródott volna: „*Lenin nagyra értékelte munkásságát, az odaadó és elvhű forradalmár példaképének tartották.*” Hasonlóképpen megdicsőül a diplomata tevékenysége mellett aktív tömeggyilkos Molotov, a sztálini terrorban tevékeny részt vállaló Vorosilov. Rokosszovszkijről csak az derül ki, hogy „*jelentős szerepet játszott a II. világháború szovjet hadvezetésében*” (hogy utána mit csinált Lengyelországban, arról a jegyzet említést sem tesz). Lisenkóról azt tudjuk meg, hogy jeles növénynevelő volt: amiről Szolzsenyicin hosszan ír, hogy miként tette tönkre a szovjet genetikát, s hogyan küldte halálba annak képviselőit, arról a vonatkozó jegyzetből nem szerezhetünk tudomást. Ezek után már azon sem csodálkozhatunk, hogy Visinszkijről, a moszkvai nagy perek ügyészéről is mindössze annyi derül ki, hogy „*jogász és diplomata*” volt, az viszont nem, hogy a hírheld mondat, miszerint a veszett kutyákat – ahogy a jeles jogász az ártatlanul megvádoltakat nevezte – agyon kell löni, tőle származik. Komikussá válik a Vera Zaszulicsnak, a századelő ismert forradalmárának szentelt jellemzés, miszerint „*a nagy októberi szocialista forradalmat ellenségesen fogadta*”, biztonság okáért így, ahogyan a gittegylet nagykönyvében nemecek ernő nevét, végig kisbetűvel. Pavlik Morozovról, akinek nevét mifelénk talán kevesen ismerik, s aki azzal vált hírhedtté, hogy saját apját jelentette föl mint kulákot a szerveknél, s akinek példájá-

val Szolzsenyicin éppen az emberi értékek megtagadását illusztrálja, nos, róla megtudhatjuk a jegyzetekből, hogy „*az úttörőhelytállás mintaképe. A kulákság elleni harc aktív résztvevője*”. Az óvatos jegyzetkészítő lezser elidegenítő mozzanattal hivatkozik forrására: „*A NAGY SZOVJET ENCIKLOPÉDIA szerint a kulákok bestiálisan meggyilkolták.*” A példákat hosszan sorolhatnánk. Makarenkóról – akiről Szolzsenyicin elítélően ír – az kiderül, hogy „*a szovjet korszak híres pedagógusa*”, az viszont már nem, hogy a belügy egyik gyermekotthonát vezette. Ahogy Borisz Paszternak üldöztetéséről sem kíván tudni a jegyzetek szerzője. A mű számos magyar szereplőjéről semmiféle fogódzót nem tud vagy nem kíván adni a jegyzetapparátus, amely méltatlan a kiadványhoz.

Gondolkozzék el ezen – legalább utólag – a kiadó, amely – e disszonáns kiadói jegyzetektől eltekintve – csakis dicséretet érdemel e nemes és sikeres (az Írók Könyvesboltja sikerlistájának első helyére került) mű gondozásáért és megjelentetéséért.

Szóke György

AZ ATEISTA ÉS A RÉSZVÉT

George Klein: The Atheist and the Holy City
MIT Press. Cambridge (Mass.) – London

Esszé – magyarul: kísérlet. Gondolhatnánk tehát, ha egy kísérletező természettudós indítatva érzi magát, hogy a tudományos közleményeken kívül más prózai műfajban is a nyilvánosság elé lépjen, ennek legmegfelelőbb műfaja éppen az esszé. Ez azonban nyilvánvalóan nem igaz. Ismerünk nagy tudósoktól kiváló, színesen és élvezetesen megírt önéletrírókat (Watson, Jacob, Feynman), science fiction regényeket (Hoyle) és novellákat (Szilárd), a filozófiai világkép személyes jellegű összefoglalásait (Heisenberg, Einstein, Bohr, Monod), tudománytörténeti elmefuttatásokat (Jacob, Stent), de a valódi esszéíró természettudós ritka tünemény. Ennek talán az az oka, hogy a kísérletező kutató szellemi